دیوانِ شبلی

مصنّفہ

عالیجناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

سابق فیلو آف یونی ورسٹی الہ آباد۔ پروفیسر مدرسۃ العلوم علی گڈھ
ناظم سررشتۂ علوم وفنون سرکار آصفیہ

باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور طبع شد

بسم الله الرحمن الرحیم

قصیدهٔ عیدیه

که در وی پس از شرح دادن گرمی هنگامهٔ عید سخنی از بهر کار اسلامیان نموده آمد

سنه ۱۸۸۳ ع

روز عیدست و دگر کار جهان گشت بساز
باز شد بر رخ گیتی در امید فراز

دست بیداد فلک آن همه کوتاه شده است
که دگر فتنه نیارد که کند پاے دراز

خلق را باز لب از خنده فراهم آمد
چون گل تازه که غنچه اش نتوان کردن باز

سخن از مے چه کنی باده چه خواهی امروز
نشئهٔ عیش ندارد مے و باده نیاز

خواجه از خانه برون آمد که دیدن آرد — اینهمه گرمی هنگامهٔ واین زینت وساز

مردمان بین که ز هر ناحیه گرد آمده اند — هر یکی در هنر خویش ز دیگر ممتاز

همه در راه طلب گرم نفس چون خورشید — عیدگه کعبه و شان دشت نوردان حجاز

مردمان بسکه ز هر گوشه فراز آمده اند — نگه از تنگی جا بار نیابد باز

آن یکی جلوه فروش آمده در خانهٔ زین — وان دگر بر زده بر هودج زربالش ناز

آن یک از تابش خور پرده فروهشته بروی — وان دگر در کنف چتر شده جلوه طراز

واعظ آراسته عمامه واز روی شرف — شمله را کرده چو سررشتهٔ امید دراز

زاهد ساده هم از کلبهٔ تنهائی خویش — با کهن خرقهٔ خود رفت برون بهر نماز

با همه شوکت و فر با همه تمکین و شکوه — خلق در عیدگه آمد ز ره صدق و نیاز

نفسی چند نشستند دو زانو وانگه — راست چون سرو ستاده ز پئے ذکر و نماز

مفتی شهر هم از جا بامامت برخاست — با همه صدق و صفا با همه اخلاص و نیاز

آنچه بایست ز ترتیل و سکون در قرأت — همه بر وجه حسن کرد ادا آن ممتاز

پس دگر خطبه بفرمود بآواز بلند — خطبهٔ چون سخن قامت محبوب دراز

شاخ و برگ سخن افزودم و از جا رفتم — خود نگویم که چو انجام پذیرفت آغاز

شور برخاست ز مردم که مبارک بادا — عید و این گرمی هنگامه و این زینت و ساز

درسخن بود یکی کز غم دنیا رستم … دیگری گفت علی الرغم سپهر کجباز
کودک از روی ادب عرض نیایش میکرد … پیر گفتی صد و سی سال ترا عمر دراز
پدر از مهر پاسخ پسرش را گفتی … مرحبا اَیَّدَکَ اللّٰہُ بِعِزٍّ ممتاز
حیف کاین شور و طرب یکد و نفس بیش نماند … چه کند عید بدردی که بود صبر گداز
جمع اسلام چو باشد هدف تیر بلا … خود چه کج باخت بایشان فلک عربده ساز
فرق نبود بحقیقت ز محرم تا عید … آه از فتنه گری هاے سپهر کجباز
خود همان جمع که میداشت بهم تیغ و قلم … خود همان قوم که بوده است بهر پایه فراز
آنکه در انجمنِ فضل نمیداشت همال … آنکه در بزمگهِ دهر نبودش انباز
آنکه جان در تنِ افسردهٔ معنی بدمید … آنکه برداشته قفل از درِ گنجینهٔ راز
هیئت و هندسه را پایه ازو گشت بلند … منطق و فلسفه را داد هم او زیب و طراز
نظم او بنگر و آنگه سخن از سحر مگوی … نثر او بین و دگر قصه مخوان از اعجاز
یاد آن رونق بازارِ هنر در بغداد … یاد آن گرمیِ هنگامهٔ فن در شیراز
قرطبه آنکه ازو کسب هنر کرد فرنگ … وان سلرنو که اطالیه باو داشت نیاز
خود همان جمع که افراخت بپیوق علم … آنکه بر اوج فلک سود کله گوشهٔ ناز
آنکه پامال خرامش چه خراسان چه پارس … آنکه تاراج نگاهش چه عراق و چه حجاز

آنکه دیلم به جبین داغ سجودش داشت
آنکه سلجوق بخاکِ درِ او کرد نماز

روم را لرزه براندام ز بانگِ غضبش
هند را غلغلهٔ مقدمِ او زهره گداز

فتح را از پیِ طاعت خمِ تیغش محراب
بخت را بهرِ پرستش درِ او کعبهٔ راز

رمح او بود که تاج از سرِ قیصر بربود
تیغ او بود که شد با دلِ کسری همراز

اینک آن قوم بجالیست که نتوان گفتن
خود ببین تا بچه انجام رسید آن آغاز

دستِ هر یک شده از دامنِ مطلب کوتاه
هر یکی را به غم و غصه زبان گشته دراز

همه را از ستمِ حادثه خون گشته جگر
همه را شیوهٔ بیچارگی و عجز و نیاز

غم بدان مایه که هرگز نتوان دید تهی
دیده از اشک و دل از غصه و جانها ز گداز

ناله بیجاست برآید ز دلِ خستهٔ ما
شیشه را هست بهنگام شکستن آواز

هی چه سازیم و خود از دست که فریاد کنیم
کین جفاها همه از ماست بما آمده باز

هر چه بر ماست هم از دستِ سیه کاریِ ماست
گله نیست ز بخت و فلکِ عربده ساز

زهرهٔ کیست که این قصهٔ غم گوش کند
داستانیست جگرخون کن و اندیشه گداز

گر درین نظم کمیتِ قلم از پویه بماند
بال و پر ریخت اگر مرغِ سخن در پرواز

عذرِ من نیز که محال ست بیک نغمه سرود
داستانِ غم و افسانهٔ محمود و ایاز

شرحِ این حادثه از شبلیِ دلخسته مخواه
شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

ترکیب بند

کہ در چار مین بزم تعلیم منعقده مقام علیگڈھ مورخہ دسمبر ۱۸۹۰ء انشا نموده آمد۔

حیرتم می برد اینک کہ بدین زینت و ساز
چیست کین بزم بآئینِ دگر بست طراز

جلوه گاہیست ہمانا ہمہ رنگ و ہمہ بوی
بزمگاہیست ہمانا ہمہ برگ و ہمہ ساز

مژده باد اہلِ نظر را کہ تماشا مفت ست
شاہدِ بزم دگر چہره برافروخت بناز

بسکہ شورِ طرب از خاک بگردون برشد
باز این گنبدِ فیروزه پُرست از آواز

ہان بآئینِ ادب آی کہ سرتاسرِ بزم
پردهٔ دیده بود فرشش بپہناو دراز

بزم را تا چہ قدر پایہ بلند ست امروز
بسکہ والاگہران اند درو جلوه طراز

درصفِ صدر جوان حوصلہ پیرے بنگر
رہبرِ قافلہ ما بہ نشیب و بہ فراز

وآن گرانمایہ بزرگان کہ ز بیتابیِ شوق
در نوشتند بپائے طلب این راه دراز

ہمہ خوشخوے و ہمایون نفس و پاک نہاد
ہمہ دانش طلب و دیده ور و نکتہ نواز

گر حدیث از شرفِ نسبتِ ایشان گزرد
انجمن را بتوان گفت کہ بر خویش بناز

فرّهٔ بزم نگر گرمیِ ہنگامہ ببین
ور بپرسی کہ چرا اینہمہ زیب ست و طراز

باز نجّے بہ سخن پیچیم و در ذوق سخن — ندہم پاسخ و افسانہ ز سر گیرم باز

انتظار تو و شوق تو چو از حد گذرد — لاجرم پردہ کشائیم ز رخ شاہد راز

تہنیت گوئیم و اندر جار دم از جوش طرب — مژدہ بر مژدہ رسانم کہ بصد زینت و ساز

با ہمہ فرّہ و فر با ہمہ تمکین و شکوہ — چار مین **مجلس تعلیم** نہادند آغاز

ہی چہ آغاز۔ کہ پیرایۂ ایام است این
ہی چہ آغاز۔ کہ طغرائے صد انجام است این

ہان بیا عرصہ گہ شوق و تمنا بنگر — ہان بدریوزۂ فیض آی و مواسا بنگر

آنچہ از گرمیِ ہنگامہ و انبوہی ناز — ہیچ جائے نتوان یافت بہر جا بنگر

گوشہا۔ محو نواہائے دل آویز ببین — دیدہ ہا۔ را ہمہ حیران تماشا بنگر

آن گرانمایہ بزرگان کہ بدانش مثل اند — ہمہ را جائے۔ درین بزم دل آرا بنگر

ور نشان مے طلبی۔ بہر شناسا بودن — فرّۂ تابش اقبال۔ بہ سیما بنگر

نگہ از مہر۔ سوئے حالی آزادہ فگن — وان نذیر احمد طوطی شکر خا بنگر

آن یکے را لب۔ آن نغمۂ جانسوز ببین — وان دگر را بکف۔ آن دفتر انشا بنگر

پس ازان پایہ فرود آئی و بہ پائین بساط — شبلی دل زدہ را۔ زمزمہ پیرا بنگر

نالہ چند کہ ریزد ز لبش باز شنو — پس۔ ز جا رفتن دلہای شکیبا بنگر

تا بسنجی که فغانش نبود بی چیزی — انچه بربارو دارز چرخ ستم زا بنگر

هر چه از شوکت اسلام شنیدی زین پیش — اینک آن زمزمه را مایهٔ سودا بنگر

اینک آن دفتر اقبال، پراگنده ببین — اینک آن نسخهٔ اسلام مجزا بنگر

دودمان ها، همه سرگشتهٔ حرمان دریاب — خانمانها، همه در رفتهٔ یغما بنگر

آن جگردوز فغان سنجی احباب شنو — وان دل آشوب شکرخندهٔ اعدا بنگر

بگذر از کجروی چرخ و نگونساری بخت — انچه بربارو دارز جور، هم ازما بنگر

چند، با بخت و فلک، دست و گریبان باشیم
صرفه آنست که از کرده پشیمان باشیم

روزگاریست که سرگشته سعیم، بگر — نخل اندیشهٔ ما هیچ نیاورد ثمر

هر چه گفتیم و شنیدیم، بجای نرسید — گرچه صد بار بگفتیم و بگوئیم دگر

هیچ از ناوک تدبیر نیامد بنشان — همه بگذار، همین کانگرس را بنگر

چار سال است که این جاده نوردیم و هنوز — حاصل ما نبود زان همه جز بوک و مگر

تا چه سوداست که در بزم بهنجار سخن — نغمهٔ چند سرایند با آهنگ اثر

تا چه سود است که در عرصهٔ سالی دو سه روز — مصرعی چند ببافند و بخوانند از بر

هم زهر ناحیه، دیده وران جمع آیند — وانگه آن دفتر پارینه کشایند ز سر

آن یکے گرم ـ زجا خیزد و واستد بر پاے
رو به بزم آرد و بحثے نهد اندر محضر

هم بر آن حرف دلاویز زبان و حُجَج
گوید آن گونه که رسم است در آئینِ هنر

حاضران جمله به تسلیم و به انکار آیند
خود گمان برده که از پیٔ بودش نفع و ضرر

پس فراوان سخن از گفته و ناگفته رود
تا بجای که خود آن حرف شود یک دفتر

دو سه بحثے که گزینند پایان سخن
جمله دارند قبولش که ازین نیست مفر

بعد ازان کانهمه هنگامه نشیند از پاے
بزم برهم شود و خلق شود راه سپر

آن سخنها همه افسانهٔ و افسون گردد
آن بناها همه یک باره شود زیر و زبر

دل ز اندیشه تهی گردد و یاران عزیز
مست خسپند بغفلت که ده تا سال دگر

خود همین ست گر آئینِ طلبگاریِ ما
ولے برما و برین هرزه زبان کاریِ ما

چند سال ست که یک کس ز عزیزان و دیار
می ندانست که چون میگذرد لیل و نهار

تا چه نیرنگ همے آورد از پردهٔ سپهر
تا چه درباخت ز بازیِ فلکِ عربده کار

از غلط کاریِ ما بر سرِ اسلام چه رفت
تا چه بودیم و چه هستیم و چه داریم شعار

غافل از کار و هم از فتنه گریهاے فلک
فارغ از خویش و هم از خستگیِ خویش و تبار

همه را بادهٔ دوشینه فرو برده بخواب
همه را مستیِ پیشینه در افزوده خمار

ماهمان مست بخواب اندرونیرنگ سپهر
فتنهار بخت نه چندانکه توان کرد شمار

سختی دهر چو از حوصلهٔ صبر گذشت
بر گرفتیم سر از خواب سراسیمه و زار

لب پر از مویه که آه این چه جفا رفت بما
دل در اندیشه که هی تا چه بود چارهٔ کار

هر یکے گرم براه طلب افتاد چنان
که در آن پویه ندانستی روز از شب تار

گرچه راندند درین ره به نشیب و به فراز
پایها گرچه درین مرحله ماند از رفتار

هم ز بیراه روی بود که با این تگ و پوی
خود بسر منزل مقصود نیفتاد گذار

از تبه کاری و بیبادی ما هیچ نکاست
ما همانیم و همان برهمی شهر و دیار

پستی بخت - هم امروز چنان ست که دی
حالت جمله - هم امسال همان است که پار

داورا ایکه جهاندار و جهان بخش توئی
بندگانِ تو دریغ است که باشند نزار

مپسند اینکه نشینند باین روز سیاه
خاک بوسان سرِ کوی رسول مختار

داورا - هان مپسند اینکه درین کد باشیم
ماکه از حلقه بگوشان محمد باشیم

نامہ

بنام خواجہ امین الدین صاحب لکھنوی

متضمن

حالات سفر از لکھنؤ تا حیدرآباد

سنہ ۱۸۹۱ع

مرحبا قاصدِ فرخندہ بنہ گام براہ — کہ ترا فضل خدا باد بہر حال پناہ

تیز تر میرو و در راہ میاسا دمی — تا بجائے کہ رسی در حرم آن درگاہ

حضرت خواجہ امین اوصلنی اللہ بہ — صاحب لطف و کرم صیّرنی اللہ فداہ

بہ نیاز آئی و زمین بوس و بنہ جبہہ بخاک — ہم دعا گوے و ہم آئین ادب دار نگاہ

پس ز من عرض سلامی کن و آنگاہ بگوی — ہرچہ پیش آمدم از واقعہ در عرضۂ راہ

کز تو رخصت شدہ چون دل بنہادم بسفر — تا چہ گویم کہ چسان گشت مرا حال تباہ

با صد اندیشہ بکالسکہ نشستم ناچار — دل حریفِ غم و لب ہمنفسِ نالہ و آہ

گہ غم اینکہ ہنوزم اثری ہست ز ضعف — آن مبادا کہ تپم باز بگیرد ناگاہ

گہ غم اینکہ رہ دور و دراز آمد و من — از قضا خادمکی نیز ندارم ہمراہ

گہ غم اینکہ چو از قافلہ دور افتادم | تا چہ حاصل بودم زین سفر طاقت کاہ
با صد اندیشہ غرض دل بنہادم بسفر | بزبان بود کہ لَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللہ
لطف حق بین کہ بیک چشم زدن باز رہاند | زان ہمہ غصّہ و اندوہ مرا بار الٰہ
ہمرہِ من بنشستند بکالسکہ دو کس | کہ من از حالتِ شان ہیچ نبودم آگاہ
مصطفےٰ احمدؐ زان ہر دو یکے بود بہ نام | کہ ز اعیان او دہ منفرد ست از اشباہ
درمیان گرچہ نہ بد سابقۂ معرفتے | از عزیزانش یکے کرد ز نامم آگاہ
آشنا یانہ بمن روے بیاورد و بگفت | دیر گاہست کہ مشتاق تو بودم واللہ
از کجا میرسی و عزم کجا میداری | وین چہ حالست کہ رنگ رخ تو ہست چو کاہ
گفتم آہنگ دکن دارم و بس دلتنگم | کہ جدا ماندہ ام از قافلہ با حال تباہ
نہ رفیقے کہ پناہم بود از رنج سفر | نہ انیسے کہ باو حرف زنم گاہ بگاہ
چون حدیث منِ حیرانی من باز شنید | گفت لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللہ
گرچہ بر سادگیم خندہ زدن خواست ہمی | لیک رحم آمدش و گفت ازین غصہ مکاہ
دل قوی دار کہ یار توام و در ہمہ حال | ہرگز از خدمت تو دست ندارم کوتاہ
زین سخن خاطرم آسودہ و قوی دل گشتم | ہم درین فرصت کالسکہ بیفتاد براہ
اول آہستہ ہمی راند و چو پاسے بگذشت | کانپور آمد و افزود بسرعت ناگاہ

چون به بھوپال رسیدم ز کسان پرسیدم
هیچ دانید کزین راه گذشتست آن شاه

سید آن قافله سالار که در کشور فضل
او بود شاه و حریفانِ دگر خیل و سپاه

هم ازان جمع یکے گفت که آرے دیروز
او گذشتست ازین راه بهنگام پگاه

چون ز بھوپال گذشتم به نگاهم آمد
منظرے تازه که افزود مرا نورِ نگاه

هر طرف می نگری سرو چمان بود و چمن
هر کجا مے گذری آب روان بود و گیاه

آخر آن مرحله ها نیز بسر آمد و پس
برسیدیم در اقلیم دکن هفتم ماه

لله الحمد که با این سفر دور و دراز
که شبا روز سه تاریخ گذشتست به راه

طبع من هست بهر وجه که جوے خرم
حال من هست بهر گونه که خواهی و نخواه

الغرض چون ز شب هفتم پاسی بگذشت
حیدرآباد رسیدیم و سخن شد کوتاه

ترکیب بند

در سنه ۱۸۹۱ء آنریبل سر سید احمد خان صاحب با جمعے از دیده وران وی
به حیدرآباد آوردند ـ درانجا به صدارت جناب نواب اقبال الدوله وقار الامرا انجمنے

ترتیب یافت و سید و دیگر عزیزان لختی از حقیقت حال مدرسة العلوم برگفتند و برسم دریوزه از بزرگان آن دیار یاوری خواستند مصنف هم یکی از جمله گدایان بود لب سوال بدین آهنگ کشاد

اے بزرگان گرانمایہ و اصحاب کبار
اے عزیزان وفاپرور و اخلاص شعار

ہیچ دانید کہ ما راہ نوردان دکن
ہیچ دانید کہ ما تازہ غریبان دیار

تا چہ جوئیم و چہ خواہیم و چہ در سر داریم
چہ کسانیم و رسیدیم درین جا بچہ کار

طے نمودیم چرا این سفر دور و دراز
در نوشتیم چرا این ہمہ دشت و کہسار

گرچہ این ناحیہ بس دلکش و خرم جائیست
گرچہ دل مے برد از دیدہ روان این گلزار

ہر طرف می نگری لالہ بود یا ریحان
ہر کجا مے گذری سبزہ بود یا اشجار

لیک این جملہ ز ما دل نتواند بردن
نفریبیم باین جلوہ گریہا زنہار

این ہمہ سیر و تماشا نہ بآن مے ارزد
کہ بادو دل بتوان بست و توان گشت نثار

از تماشائے گل و لالہ چہ بندیم طرف
ما کہ ہستیم بصد رنج دگر سینہ فگار

پے توان برد کہ ما را سر و سودائی ہست
اگر از ناصیۂ حال بجویند آثار

می نہ بینید کہ سر سید ما آنکہ بہ فضل
رہبر قافلۂ ماست بہ ہر راہ گذار

چیست آخر کہ باین پیری و این ضعف بدن
از علیگڈھ بہ دکن آید و جوید تیمار

تا چه خواهد که بدریوزه گری خاسته است — تا چه دارد که ازین ننگ ندارد انکار
تا چه حال ست که آتش ز نفس می بارد — تا چه حال ست که خون میچکدش از گفتار
این همه غلغله آخر نه بود بے چیزے — این همه ولوله بے صرفه نباشد زنهار
حضرت حالی و شمس العلما را بنگر — وان دگر دیده ورانی که بودندش انصار
تا چه پیش آمده کین ناموران را بجهان — دربدر گشتن و دریوزه گری گشت شعار

شرح این قصهٔ جانسوز نه گفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

هان وهان گوش بدارید که می گویم باز — داستانیکه غم افزا بود و زهره گداز
فرصتی بیش نرفته است که با شوکت و جاه — ما در این ملک ببودیم بهر پایه فراز
تیغ اگر بود و گر نامه و قرطاس و قلم — همه را بود هم از نسبت ما زیب و طراز
ناگهان شعبدهٔ تازه برانگیخت سپهر — ناگهان نقش دگر زد فلک عربده باز
بازی چرخ بدست دگرے داد عنان — رفت یکباره ز ما خرمی نعمت و ناز
این قدر بود که در حلقهٔ طاعت کیشان — پایهٔ ما ز حریفان دگر بود فراز
ما ازان جمله باین مرتبه راضی بودیم — کز پس پرده فلک بازی نو کرد آغاز
رسم و آئین حکومت روش تازه گرفت — بزم تعلیم بآئین دگر یافت طراز

به علومی که جدید اند سر و کار افتاد درس پارینه بتقویم کهن گشت انباز

جا بجا مدرسه‌ها طرح بنهادند گزو هیئت و فلسفهٔ تازه به برگست و به ساز

دفتر دانشِ ما جمله بتاراج برفت گشت کوتاه بیک باره سخنهای دراز

بزم برهم شد و سر بر نگرفتیم زخواب جلوه‌ها پیش و در دیده نکردیم فراز

ما همان مست بخواب اندر و یارانِ دگر در رهِ منزلِ مقصود همان در تگ و تاز

تا بجائیکه بهر پایه و هر فن ما را خواری افزود و حریفانِ دگر را اعزاز

نتوانیم که این قصهٔ غم شرح دهیم شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

مهر لب گشت همانا بزبانم گفتن
که توان گفتن و هرگز نتوانم گفتن

روزگاری همه بودند بدان خواب و خمار ناگهان رحمتِ حق پرده فگند از رخسار

مردی از غیبیان گشت بیاران بدمید دم گرمیکه ز یخ نیز برون داد شرار

می ندانم که بیک بار چه افسون بدمید می ندانم که چه اعجاز نمود از گفتار

غلغلی خاست ز هر ناحیه و برزن و کوی شوری افتاد بهر کشور و اقلیم و دیار

منکران نیز بافسانه‌اش از جا رفتند بسکه هنگام سخن سحر همی برد بکار

الغرض انجمنی داد زیاران ترتیب تا کند خسته دلان را بنوازش تیمار

فکر کردند و بر اسباب مرض پی بردند / زان پس چارهٔ آن درد نمودند اظهار
کین مرض را بجهان هست اگر درمانی / غیر تعلیم نبوده است و نباشد زنهار
حالیا چاره جز این نیست که بنیاد نهند / بیت علمی که کسان را بود از جهل حصار
پس بدریوزه بهر کوچه و بازار شدند / تا مگر کاسهٔ شان پر شود از زر عیار
رشتهٔ سعی و طلب گرچه بسی گشت دراز / لیک افسوس که آماده نشد چارهٔ کار
لاجرم رو به شهنشاه دکن آوردند / وان همه خستگی خویش نمودند اظهار
داور داد گر خسرو اقلیم دکن / میر محبوب علیخان که بود عرش وقار
برره و رسم شهان چاره نوازی فرمود / شاه را چاره نوازی بود آئین و شعار
آستین کرم افشاند و تو گوئی بمثل / ابر نیسان بزمین دُر و گهر کرد نثار
مبلغی خاص عطا کرد و بفرمان بنوشت / که بهر ماه رسانند ز ما این مقدار

باری از فیض شه آن مدرسه برپا گردید
آنچه ما می‌طلبیدیم مهیا گردید

دولت از پردهٔ تقدیر چو شد چهره کشای / هست آن مدرسه امروز بصد فر و بهای
طالبان هنر از هر جهت و ناحیتی / جمع گشتند و گرفتند درش را ماوای
تا بکی حسرت غرناطه و بغداد خوری / قدمی رنجه کن و در حرم مدرسه آی

طالبانش همه فرمانده معنی گشتند
دامن تربیتش هست مگر ظل همای

گرچه امروز بدین آب و طرازست ولی
نتوان گشت از اندیشهٔ او بی‌پروای

آن بناها نه رسیده است به اتمام و هنوز
خود ز سررشتهٔ تعلیم نداریم غنای

لاجرم چارهٔ این کار بجستیم از عقل
از ره چاره‌گری شد به دکن راهنمای

پس بفرمودهٔ دانش ز علیگده آخر
کاروان شد سوی اقلیم دکن راه‌گرای

به ستایش به درِ دولتِ سلطان رفتیم
هم به فرمان ادب پشت نمودیم دوتای

از پس کرنش و تسلیم به آداب نیاز
عرض مطلب بنمودیم و ستادیم بپای

شاه از لطف اشارت به نشستن فرمود
امر چون فوق ادب بود نشستیم بجای

پس از آن معتمد شاه عماد الدوله
که دبیری است هنرپرور و معنی‌پیرای

به ادب آمد و توقیع همایون برخواند
ما همه گوش بر آوازش و او نکته‌سرای

شه به دستور گران‌مایه فرستاد پیام
کاینک آن مبلغ پیشینه دوچندان فزای

بسکه زین مژدهٔ جانبخش بخود بالیدیم
غنچه‌سان در بر ما تنگ همی گشت قبای

چون بما بیش ز اندازهٔ خواهش بخشید
بیش ز اندازهٔ خواهش دهدش اجر خدای

شاه تنها نه کرم کرد و نوازش فرمود
که شدیم از همه اعیان دکن بهره‌ربای

آسمان جاه فلک‌پایه بشیر الدوله
بازوی دولت و دستور شه و ملک‌آرای

وان وقار الامرا زبدهٔ اعیانِ دکن
آن هنر پرور و دانا دل و فرخنده لقاے

پایهٔ ما بفزودند و کرم فرمودند
شکر این منت و احسان چه توان کرد اداے

شایگان گشت قوافی و ازین چاره نبود
خوشتر آنست که اکنون کنم آهنگ دعاے

یارب آن باد که شه با همه اعیان و وزیر
تا ابد باشد و گردون بدرش ناصیه ساے

بعد ازین جمله دعاها که پذیراد خدا
خویش را گر بدعا یاد کنم هست بجاے

یعنی از نسبت آن شاه گرامی باشم
شه نظام ست و بزیبد که نظامی باشم

قصیده

سنه ۱۸۹۰ع

دل پر حوصله آخر چو ز دعوے ماند
تا که آرد که بدرد تو شکیبا ماند

راضیم از نگهِ شوق که گوید همه باز
از زبان هرچه دمِ عرض تمنا ماند

مگر از زاهد افسرده ولی وام کنم
که رخِ همچو منش بیند و بر جا ماند

راست ما تا غلطی هست که آوازه شده است — مهر گویند بآن عارض زیبا ماند

بر سراپای جمالِ تو نگاهم گوئی — رهروی هست که از ضعف بهر جا ماند

آه ازان رنگِ ندامت که پس از کشتن غیر — یک دو دم بر رخ زیبای تو پیدا ماند

ناتوان جان حزینم رهِ لب پیش گرفت — آه ازان غصه که بیچاره - بره وا ماند

ارمغانی نبود در خورِ خاک درِ او — مگر آن سجده که آماده به سیما ماند

مست و پرجرعه - آنها یه مکیدن خواهم — که لب لعل تو از بوسه مُعرّا ماند

نو بهاران همه نرگس بدماند که چمن — بر جمالت همه تن محو تماشا ماند

می میا شام و لب لعل می آلوده بپوش — کین گنه ذره دش عشق به تقوی ماند

یک جهان شیفتهٔ طرز دل آرای اوست — روضهٔ خلد بکوی تو بهانا ماند

او بغارت گریم آید و من آن خواهم — کارمغانی دهمش انچه زیبا ماند

خضر در وادیِ غم تازه براه افتادست — مگذارید که غربت زده - تنها ماند

بگذر از خلد که در کیش توکل نبود — هر که امروز - در اندیشهٔ فردا ماند

صدره افتاد که مجنون غلطش کرد بدشت — کلبه ام بسکه بزیبائی صحرا ماند

پند می دادیم و نام تو بُردی ناصح — تا بدین بدرفتر آن زهر گوارا ماند

جادهٔ پیشروان رفتم و دانم که خرد — اندرین شیوه - نه با من بجدا ماند

ننگ همت بود آری، که زبان تازه کنی
هم ازان جرعهٔ باقی که به مینا ماند

نیست جز دونی فطرت که ببازار کمال
چشم دوزی بمتاعی که ز یغما ماند

صرفه نبود که همان بر روش پیشوران
خامه در راهِ سخن بادیه پیما ماند

داستان چند توان کرز محمود و ایاز
تا بکی خود سخن از وامق و عذرا ماند

گر نسیم از شکن زلف کشاید گرهی
فکر را با تو صد آویزش بیجا ماند

اشک خود بر شمری آنچه ز باران آید
خون دل نام کنی هرچه به مینا ماند

سفله را بستائی و بگوئی که بجاه
کمترین بندهٔ او با جم و دارا ماند

هرزهٔ چند بهم بافی و سنجی که بدهر
سخنت خاتمهٔ دفترِ انشا ماند

گرچه بر هیچی این شعبده پی برد ظهیر
کین نه رازیست که مستور ز دانا ماند

لیک با این همه از گرمی هنگامهٔ آز
نتوانست کزین هرزه روی وا ماند

پستیِ طالع ازین بیش چه باشد که کسی
پای در بند خطا ماند و عمدا ماند

شیوهٔ مدح و غزل گرچه دل آرا روشیست
مبتذل گشت نه چندان که گوارا ماند

شعر اگر دامنِ دل می نکشد بانگ خرست
نغمه گر نیست دل آشوب بغوغا ماند

من و یزدان که اگر پایهٔ فن برنکشند
حیف باشد که سخن را بجهان جا ماند

هان و هان چند توان بود بتقلید اسیر
ولے آن کس که بره سلسله برپا ماند

پای ازین دائرهٔ تنگ برون نه که سخن
خود محیطیست که هر قطره بدریا ماند

جادهٔ مغز بیان گیر که این طرز نوی
دلپذیرست و دل آویز و دل آرا ماند

راستی ورز و چنان پیکر گفتار آرای
که فروغ اثر از ناصیه پیدا ماند

هم به هنجار نوی تازه نوای بکشم
یا دائیکه - در آغوش دلش جا ماند

مبشل گر سخن از صبح برانم گویم
سحر آمد که جهان گرم تماشا ماند

مشک شب جمله بتاراج رود و زدم مهر
شوشهٔ سیم پراگنده به هر جا ماند

سحر از جیب افق سر بزند خند اخند
شب بخود پیچد و از غصه بسودا ماند

آید از صحن حرم بانگ مؤذن در گوش
دیر از نالهٔ ناقوس پر آوا ماند

رند با شیشه و می راه چمن گیرد و شیخ
در غم سبحه و مسواک و مصلا ماند

چمن از غلغلهٔ مرغ به جنبش افتد
کوه از قهقههٔ کبک پر آوا ماند

پاسبانان ز سر کوچه و ره برخیزند
در میخانه بروی همه کس وا ماند

کاروانها به ره افتند و جرس ناله کشد
دشت و صحرا - پر از آوازه و غوغا ماند

رهرو خسته که از زحمت دوش ست بتاب
دو سه گامی رود و باز بره وا ماند

رند میخواره که از بادهٔ دوشین سرمست
همچنان فارغ از اندیشهٔ فردا ماند

گاه سر برزند از خواب و رود باز بخواب
گاه مخمور ز جا خیزد و از پا ماند

دست در گردن معشوق چو خیزد عاشق ‌ ‌ ‌ هم بدستِ دگرش گردن مینا ماند

در چنین وقت به نعمانی آشفته گذر ‌ ‌ ‌ که قلم در کف و آمادهٔ انشا ماند

الحق ار شبلی آزاده بداوش نرسد

زود بینی که اساسِ سخن از پا ماند

قصیده

متضمن حالات سفر روم (مئی ۱۸۹۲ء)

بهر تکمیل فن و هم پیِ تحصیل عبر ‌ ‌ ‌ روزگاریست که میداشتم آهنگ سفر

فارغ از حج و زیارت چو مرا کرد خدای ‌ ‌ ‌ خواستم تا بسوے روم شوم راه سپر

گرچه من گرم طلب بودم و بس مستعجل ‌ ‌ ‌ لیک تاخیر همی رفت بفرمان قدر

دیر آن مایه شد آخر که حسودان گفتند ‌ ‌ ‌ که فلان جز هوس خام ندارد در سر

روم گوئی دو سه گامست کزین خام طمع ‌ ‌ ‌ بی تکلف بسفر چیست ببستست کمر

ره چنین دور و دراز و سفر این مایه خطیر ‌ ‌ ‌ چون میسر شود آنرا که نه زور است و نه زر

من درین غصّه و غم خون جگر می خوردم ‌ ‌ ‌ ناگهان شاهد مقصود در آمد از در

اتفاقی عجبے گشت مرا عقده کشا ‌ ‌ ‌ که از وهم و گمان نیز نمیداشت خبر

یکدو مه پیشتر ک زانکه زنم کوس رحیل
چون ستوه آمدم از تپ بدل آمد کمرا
عزم دیرینه بیاد آمد و گفتم چه خوشست
آر نلڈ آنکه رفیق ست و هم اُستاد مرا
گفتم این صحبت و این واقعه تا وا افتد
چون ازین داعیه مردم همه آگه گشتند
همه را مهر بجنبید و بدرد آمد دل
دل بهجران منه و رسم وفا را مگذار
روزکی چند بیاسای و پس ساز بده
با خود از نقد و هم از امتعهٔ آن مایه بگیر
مصلحت نیست که این مرحله تنها سپری
گفتم این جمله که گفتید بود عین صلاح
مرد این مرحله گامے که فرا پیش نهاد
الغرض از رمضان بست و ششم بود که من
اوفتادم بره کوه و بیابان یکچند

بودم از زحمت تپ خسته دل و تفته جگر
چاره جز نقل مکان هیچ نباشد ایدر
که بیک حیله و فتا کار برآرد داور
هم درین عرصه بانگلنڈ همیخواست سفر
پس بعزم سفر از جای بجستم مضطر
هم بیاران و عزیزان وطن رفت خبر
جمله گفتند که این زحمت بیصرفه مبر
در نخواهی که کشتی سپاری ازین رهگذر
ساز و برگ سفر آن گونه که باشد درخور
که اگر دیر بمانی نبود هیچ خطر
لاجرم خادمکی نیز بهمراه ببر
لیک طالب نبود در گرو نفع و ضرر
باز پس مے نه کشد گر همه مرگ آرد بر
گرم برخاستم از جای و شدم راه سپر
پس بکشتی بنشستم من و یاران دگر

زحمتی صعب کشیدیم بکشتی دو سه روز — بسکه از موج بهر لحظه شدی زیر و زبر
کس نیارست سرش باز گرفت از بالین — کس نیارست جدا کرد تنش از بستر
نبود مایهٔ آزار بکشتی چیزی — غیر ازین محنت سه روزه کز و نیست مفر
نان خورش بود ز هر گونه مهیا ما را — از کباب بره و مرغ و می و نقل و شکر
گرچه من زان می پالوده نیالودم لب — دیگران لیک علی الرغم زدندی ساغر
هفتم ماه مئی چون برسیدیم عدن — کشتی آسود و بینداخت زمانی لنگر
من فرود آمدم و روی بشهر آوردم — تا خبر جویم ازین مملکت از بدو و حضر
کوهساریست که هرچند بلندست و فراخ — لیک از سبزه و گل نیست در و هیچ اثر
هر کجا میگذری ریگ روانست و خزف — هر طرف می نگری خاک سیاهست و حجر
گبر و ترسا که نزیل اند درین بقعه همه — بزبان عربی حرف زدندی یکسر
مردم شهر که خود را به سمالی نامند — حیوان اند نه بل از حیوان هم بدتر
خوار و بدبخت و تبه کار و سیه چهره و زشت — سفله و ممتهن و کج روش و بدگوهر
خویشتن را به عرب بسته و حاشا که عرب — این چنین خوار و زبون شان بپسند داور
چون زبان همه تازی بود و هم چو عرب — نام شان بسته بود با لقب جد و پدر
عامیان در غلط افتند و گمان باز برند — که مگر در نسب و نسل ز معد اند و مضر

تخم و هم ریشهٔ این نخل زخاکِ حلبش است   که درین جای ببار آمد و افشاند ثمر
تا که کشتی ما باز برفتار آمد   تا به یک هفته گذر کرد ز بحر الاحمر
به سویز آمد و استاد و چنان زود گذشت   که ز کیفیت و حالش نشدم هیچ خبر
این همان نهر عجیبیست که زینسان کاری   جز در افسانهٔ پارین نه شنیدیم دگر
بست فرسنگ درازست و به پهنا چندان   که دو واپور توانند ازو کرد گذر
مردی از اهل فرنسا که لسپس نامست   زده این نقش و در اقصای جهان گشت سمر
آن خردور چو در آغاز بدعوی برخاست   که توان آمدن از عهدهٔ این کار بدر
مردمان سخره گرفتندش و گفتند که این   هرزه هست که فرزانه ندارد باور
از منی چارده هم بود که در پورت سعید   برسیدیم و نشستیم به واپور دگر
در میان من و ارنلد بیفتاد فراق   زانکه راهِ من و او گشت جدا زین معبر
پورت جائیست که تا چشم نگه کار کند   زورق و کشتی و واپور بود سرتاسر
صد به بینی که برافراشته اینجا رایت   صد به بینی که در انداخته آنجا لنگر
تا که کشتی ما باز روان گشت و گذشت   از ره یافه و پس کرد به بیروت مقر
من بساحل شدم و مردی از ابنای حلب   همرهم گشت و بهر ناحیه ام شد رهبر
خوب جائیست که ناخواسته در بازد دل   هر که سوزی بدلش دارد و دردی بجگر

موضعی خرم و سیری خوش و جای دلکش — راه هموار و زمین پاک و مکان خوش منظر

گبر و مسلم همه خوش جامه و موزون اندام — خاص و عامی همه گلگون تن و زیبا پیکر

جامهاشان بعرب ماند و درزی و لباس — هیچ فرقی ز مسلمان نبود تا کافر

چون برون رفتم ازین جای از آن چاره نبود — پیش میر رفتم و بازم بقفا بود نظر

از مئی شانزدهم بود که گشتیم روان — پس به قبرس برسیدیم بهنگام سحر

این همان جای قدیمیست که در عهد امیر — سپهی رفت بتسخیرش و زد فال ظفر

یعنی امیر معاویه

حالیا دولت انگلند گرفتش از ترک — لیک با صلح نه از یاوری تیغ و تبر

مسجد جامع و ایوانگه قبرس دیدم — سیر این بقعه مرا بس عجب افزود و عبر

رودس و سکز بره آمد و زان پس ازمیر — کشتی استاده به ازمیر و شبی برد بسر

من سوی شهر روان گشتم و یک یک دیدم — مسجد و مکتب و بازار و ره و کوچه و در

فرض آدینه ادا کردم و از بعد نماز — در کتب خانهٔ سلطانیم افتاد گذر

مجلسی از فقها بود در آن جا و بهم — بحث از متعه همی رفت و هم از قول عمر (رض)

زان یکی رو بمن آورد که چونی چه کسی — تا چرا بر زدهٔ دامن محنت بکمر

گفتم از هندم و از خوان ادب زله ربای — طرفی می برم از هر جهت و هر کشور

گفت حالا سخن از متعه همیرفت و تو هم — گر توانی سخنی گوی و مثالی آور

من بپاسخ درمعنی زدم مستمعان	لب بتحسین بگشادند پس از بحث ونظر
پس ز ازمیر روان گشتم و در عرض دو روز	طی شد این راه و بپایان برسید این دفتر
مختصر گفته ام این حرف و تو هم میدانی	که درین بادیه بس تنگ بود راهگذر

هر که جویا بود از حال من و رحلهٔ من
بایدش گفت که این نظم بخواند یکسر

قصیدهٔ بهاریه ـ ناتمام

۱۸۸۶ء

دوش این مژده بگوش گل و ریحان آمد	که بهار آمد و بسیار بسامان آمد
ابر گوهر همه افشاند چو گریان بگذشت	گل همه زر بپراگند چو خندان آمد
آب را سلسله بر پای ببستند ز موج	بسکه دیوانه وشش از طرف بیابان آمد
لاله چون مغبچگان چهره برافروخت بباغ	سنبل آشفته تر از طرهٔ خوبان آمد
سبزه سر بر زده از خواب ـ دگر رفت بخواب	بسکه باد سحرش مروحه جنبان آمد
هر حبابی که سر از آب برآرد ـ گوید	باید از سر بتماشای گلستان آمد

عید نوروز بهارست که در خدمت گل — سرو و عرعر همه میان برزده دامان آمد

می دمد گه بچمن . گاه خرامد لب جوی — باد صبح آمد و بر شیوهٔ مستان آمد

بوی گل هست که بر دوش صبا تکیه زده است — من غلط کردم و گفتم که سلیمان آمد

آتش افروخت گل و مرغ چمن گشت خلیل — که بر آتش سوزنده گلستان آمد

زین دو سه حرف فزون نیست مغان را سخنی — که بهار آمد ـ و ابر آمد ـ و باران آمد

دور دور گل و مل هست که در جوش طرب — زاهد از صومعه در میکده مهمان آمد

بزم آرای و گل افشان و قدح گیر که باز — آمد آن شوخ و چگویم بچه سامان آمد

رخ برافروخته و طره فروهشته بدوش — جام در دست و گل و لاله بدامان آمد

طرهٔ پرشکنش بسکه بپیچید به پای — هم بهر گام چو مست افتان خیزان آمد

چون بیکباره نقاب از رخ زیبا برداشت — تا چگویم که چها بر سر ایمان آمد

او همان یک نگاه ناز زیان کرد و مرا — روزگار خرد و هوش بپایان آمد

جام مے داد بدست من و آنگه بسرود — غزلے تازه که آرایش دیوان آمد

مطلع ثانی

بر من این مایه بلا از لب جانان آمد — چکنم آه بدروے که ز دوران آمد

قصیدهٔ کشمیریه

دوستان! ای که ره و رسم وفا کیش شماست — هیچ دانید که شبلی بچه حال است کجاست؟

ور ندانید و نه دارید ز حالش خبری — باید البته پژوهش که پژوهش ز وفاست

از سیه کاری ایام ز خودرائی خویش — هست یک سال که بیچاره گرفتار بلاست

بود در گوشهٔ تنهائی خود فارغ و شاد — که بناگاه به عزم سفر از جا برخاست

سوی کشمیر روان گشت بدان گرم روی — که نمی خواست دران ره نفسی کردن راست

گرچه شک نیست که آن ناحیه در زیبائی — گر تنزل بکنم خلد برین را ماناست

بسکه جوشیده ز هر سوی گل و لاله بدشت — از کران تا به کران روی زمین ناپیداست

هیچ جائی ز گل و لاله تهی نتوان یافت — پای دیوار اگر هست و گر سقف سراست*

* اینجا از قدیم الایام رسم است چنانکه جهانگیر شاه در توزک هم ذکر کرده که بامها را خاکپوش کرده لاله می نشانند و سال بسال در موسم بهاری می شگفد.

جادهٔ راه خود، خیابان نتوان کرد تمیز — بسکه گل صف زده سرتاسر او از چپ و راست

جامِ گلرنگ که در بزم به آئین چینند — هم بدان گونه گل از پهلوی گل جلوه نماست

نقشبند چمن طبع ز تردستی فیض — دشت را هم به گل و لاله و شمشاد آراست

سبزه بر کوه فرو ریخته از سر تا بن — یا قبائی ست که بر قامت شخص آمد راست

راهرو راند به دل که نهد گام به راه — بسکه به هر قدمش لاله و گل دسته بپاست

دیدهٔ طفل که بر دامن مادر غلطد — جنبش باد بدان گونه بروی صحراست

گل به هر شاخ ز برگ ست فزون تر گوئی — همه بر گل بفزود آنچه که از برگ بکاست

سرو اگر پای بدامن نکشد خود چه کند؟ — زانکه از جوش گل و لاله چمن تنگ فضاست

بسکه بر هر قدم از لاله چراغی بنهند — در شب تار کسی گم نشود از ره راست

آبگینه ایست که شهر ست بر و نامش ڈل — گوئیا آینه در دست عروسی زیباست

سینهٔ صاف دلان ست همانا کز لطف — هر چه در بن بود از صفحهٔ رویش پیداست

گرد برگرد ڈل آن صف زدن لاله و گل — چون طرازیست که بر دامن شوخی رعناست

شالمارست و نشاط ست و نگین ست و نسیم — باغهائی که به پیرامن ڈل غالیه ساست

شالمارست ازان جمله فزون تر بجمال — که چو چرخ طبق* بر طبق تا بر تاست

※ شالامار (و هم نشاط) نه طبق دارد که بالای هم ست و ارتفاع هر طبقه از طبقهٔ دیگر البته کم از بست قدم نخواهد بود۔

آب* بالای زمین باشد و اینجا بینی
که زمین بر سر آبست و جهان پا برجاست

در بُنِ آب دمد سبزه و نیلوفر و گُل
قوتِ نامیه بنگر ز کجا تا به کجاست

گرچه دانم که سخن خود به درازی بکشید
چه توان کرد سخن هم ز سرِ نشو و نماست

بخت بنگر که ازان بزم گهِ مستی و ناز
بهره‌ام هرچه بود درد و غم و رنج و عناست

بعد یک هفته که آسوده تن از رنج سفر
تپ به من تاختن آورد و بکینم برخاست

سهمی چه تپ بود، که فقره نتوانستم کرد
کاین مگر آتش سوزنده بود یا خُمیست

درد- آن مایه بفیشرد، سراپای مرا
که توان گفت که یک بهره زاندام کاست

گرچه با من نه رفیقی بُد و نه خادمکی
ایزدم لیک- تباهی زده و خوار نخواست

به عزیزانِ دیار آگهی آمد که فلان
آمد از هند و ز رنجوری تپ شکوه سراست

هر یک از مهر، دوان آمد و از غمخواری
پُرس و جوئی بسزا کرد و پئے چاره (علاج-) بخاست

حاضرانِ از رهِ اخلاص سخنها گفتند
که سخن از رهِ اخلاص هم اندوه رُباست

آن یکی گفت که چون تازه ز راه آمدهٔ
خستگی خود سببِ درد و تپ و رنج و عناست

آن دگر گفت: "همانا که شبت خواب نبرد
خواب ناکردنِ شب از رخ و رویت پیداست"

* این تصرف مخصوص کشمیرست که روی آب نوعی از گیاه می گسترند و او را خاکپوش کرده
در و از هر جنس ترهای می کارند-

چاره گر آمد و بنشست و ز اسباب و علل / حالیا پی به مرض برد که دردم ز کجاست

فوراً-

چون هم از نبض و هم از رنگ رخ اندازه گرفت / گفت "اندیشه مکن هیچ که امید شفاست"

هرچه از چاره و تیمار و دوا می بایست / در زمان جمله مهیا شد و ز انسان که سزاست

رسم بیگانه نوازی بود آئین عرب / میتوان گفت که کشمیر عرب را ماناست

خاصه آن پیشرو جادهٔ معنی یعنی / سعد دین آنکه پسین قافیهٔ بیت※ قضاست

خاصه مخدوم من و یار من و یاور من / میرزا سعد که در شهر امیر الامراست

انچه با من ز سر خسته نوازی کرده است / هر بن موی هنوزم به سپاسش گویاست

به شدم گرچه بزودی و تسلی گشتم / کاین چنین به شدن زود خود از لطف خداست

لیک آن به شدن از روی حقیقت سنجی / همچو ناراستیی بود که ماند با راست

باز تب کردم و تا آخر ایام قیام / آن تبم گاه فزون گشتی و گاهی می کاست

لاجرم رو به وطن کردم و گفتم با خود / که اگر چاره. دگر در وی بفرمان قضاست

یکشبم آنقدر از ضعف زبون گشت احوال / که به کس حرف زدن هم نتوانستم راست

چون یقین شد که مرا نوبت رفتن برسید / به وصیت ورق و خامه نمودم درخواست

شکر ایزد که دران حالت آسیمه سری / از زبان هرچه برآمد همه آن بد که سزاست

※ منصب قضا از باستان زمان در دودمان ایشان بوده است۔

هرچه از سیم و درم بود ز املاک قدیم
وان کتب خانه که انواع کتب را آراست

زان همه بیشتری وقف نمودم کورا
صرف آن کار توان کرد که در شرع رواست

خاصه بر مسجد پارینه که در خانقه است
که ز بیمهری ما خسته و بی برگ و نواست

خاصه آن مدرسه* کز پی ابنای وطن
طرحش افگندم و امروز به آیین بهاست

طرفه تر زین همه افسانه حدیثی بشنو
چه حدیثی که شگفت آور و هم خنده فزاست

من بدین حال تبه بودم و از یارانم
ملک الحاج علیگڈھ که بدانش یکتاست

می شنید این همه احوال و نکردی باور
خود ندانم که ز جان من بیچاره چه خواست

تا به حدی که بمن نامه فرستاد و چو من
آنچه رو داد و نوشتم همه را بیکم و کاست

باز باورش نیامد و بمن نامه نوشت
کاین چه حرفست به گستاخی در این کار رواست (ظرافت)

اینهمه بیهده بهتان نتوان بست به خویش
به ظرافت نتوان گفت حدیثی ناراست

تنگدل گشتم و از غصه بخود پیچیدم
کاین چنین بیهده انکار چه آیین وفاست

من ستوه آمدم از نامه و پیغام آخر
لیکن آن یار همان بر سخن خود برجاست

آخر کار ز لطف و کرم بار خدای
مردی از غیب برون آمد و کارم شد راست

مصطفی خان که اسسٹنٹ سول سرجن است
از ره لطف به اعظم گده آمد (اتفاقاً) ناخواست

* محمڈن نیشنل ہائی اسکول اعظم گڑھ۔

داشت چون سابقهٔ معرفتے با اسحاق   که اخِ اصغرِ من هست و بهر پایه سزاست
(آنکه از دولتِ او بازوی من هست قوی   آنکه از نسبتِ او نازشِ من هست و بجاست)
از پئے دیدنِ من آمد و بر رسمِ فرنگ   دید اعضای درون را که مرض را مبداست
رو بمن کرد و بفرمود که از غایتِ ضعف   کار خود می نکند دل که رئیس الاعضاست
لیک با این همه از کار نرفته است هنوز   میکنم چارهٔ و از ایزدم امیدِ شفاست
از سرِ مهر به تدبیر و علاجم پرداخت   هم بدان شیوه که طرز و روشِ اهلِ صفاست
تا دو مه رسم چنین بود که هر روز مرا   امتحان کردی و جُستی خبر از هر کم و کاست
بارے از فضلِ خداوندِ جهان بعد سه ماه   به شدم گرچه هنوزم اثر ضعف بجاست
مژدهٔ صحتِ من هان برسانید کنون   هر کسے را که بمن دعوی اخلاص و وفاست
میتوان گفت به مهدی و به حالی و عزیز   "به شد آن بنده که از حلقه بگوشانِ شماست
شبلی امروز بود بلبلِ بستانِ سخن   که از و گلکدهٔ هند پُر از صوت و نواست

بعد یک عمر که از بندِ غم آزاد شده است
هم چنان باز بآهنگِ کهن نغمه سراست

مراثی

مرثیه

نوابؔ ضیاء الدین خان مرحوم دہلوی متخلص بہ نیّرؔ

۳۔ اکتوبر ۱۸۸۵ء

گرم هنگامه شوای نالهٔ دل هان برخیز — از پی برهمی عالم امکان برخیز
تو هم ای آهِ جهان سوز بسامان برخیز — ای جنون باز بتاراج گریبان برخیز

چشم خون نابه فشان خواست چو طوفان کردن
خون شوای دل۔ که توانم سر و سامان کردن

دو جهان اینهمه درهم شده چون ست و چه هست؟ — آسمان حلقهٔ ماتم شده چون ست و چه هست؟
مهر۔ داغ دل عالم شده چون ست و چه هست؟ — اختران۔ دیدهٔ پرنم شده چون ست و چه هست؟

شاهد روز بمرگ که؟ بماتم بنشست
از چه؟ لیلای شب آشفته و درهم بنشست

تا چه هست این که دل از ناله نیاسود هنوز
همچنان زخم جگر هست نمکسود هنوز

اشک از دیده برآید جگرآلود هنوز
آتشی هست همانا که رود دود هنوز

فاش گویم که سخنگوی زمان روی نهفت
تیره شد دهر که نیّر ز جهان روی نهفت

آن طراز سخن آن یوسف کنعان سخن
آنکه آراست ز نو زلف پریشان سخن

آنکه صد پایه فزود از سخنش شان سخن
آنکه لعل و گهر افشاند بدامان سخن

دو سه روزیست که از جام اجل مدهوش ست
عالمی زو بسخن مانده و او خاموش ست

آن گران پایه که دون مرتبهٔ اوست سخن
شاعری کز دم کلکش همه جا دوست سخن

فیض او بین که باین رنگ و باین بوست سخن
خواجه او بود و توان گفت که هندوست سخن

اینک از دست اجل جیب وجودش چاک ست
پایهٔ فن بفلک بردهٔ و خود در خاک ست

علم و فن را بجهان دادگری بود نماند
نکته سنج سخن و دیده وری بود نماند

در جهان نخل هنر را ثمری بود نماند
نظم را خامهٔ او بال و پری بود نماند

ای سخن گریه بروز سیهت باید کرد

اى هنر رحم بحال تهمت باید کرد

شبلیا دست نه در دامن ادراک بزن — شیشهٔ صبر درین حادثه بر خاک بزن
اى جنون جیب و گریبان خرد چاک بزن — تو هم اى ناله سراپرده بر افلاک بزن

گر نه خون گشته بمژگان ترم مے آئی
آخر اى دل بچه کار دگرم مے آئی

مرثیه

مولانا فیض الحسن مرحوم سہارنپوری استاد مصنف

سنه ۱۸۸۷ع

درین آشوب غم عذرم بنه گر ناله زن گریم — جهانے را جگر خون شد همین تنها نه من گریم
بتحسین صبوری چند بفریبے مرا ناصح — دمے بگذار تا در ماتم فیض الحسن گریم
به مرگش علم و فن در ناله با من هم نوا باشد — هنر بر خویشتن گرید چو من بی خویشتن گریم
دو تا غم دارم و هر یک ز دیگر حسرت افزاتر — بمرگش گریم و آنگاه بر مرگ سخن گریم
خود این آشوب و این هنگامه از یادم نخواهد شد — همان نو باشد این غم تا درین دیر کهن گریم

گهی بیخود به بر هم گشتن کار هنر نالم
گهی بیخویش بر روز سیاه علم و فن گریم

به یکبار انجمن بر هم زدی تا از میان رفتی
سزد من گر درین ماتم چو شمع انجمن گریم

چه در دل داشتی تا از که رنجیدی چرا رستی
ز ما بگسسته ای مولای ما آخر کجا رفتی

چه در دل داشتی آخر ز یاران برکران بودن
دو سه روزی دگر بایستی آخر میهمان بودن

خود این را سهل می‌گیریم کز ما دامن افشاندی
بحال فن همی بایست آخر مهربان بودن

نگویم من تو خود انصاف ده تا از که می‌آید
عرب را زنده کردن وانگه از هندوستان بودن

نو آیین کهنها را ایزدی فرمان نشان دادن
بکشف لم از دین روح القدس را ترجمان بودن

بهنجاروری بر جادهٔ پیشینیان رفتن
باهنگ حجازی یادگار باستان بودن

نگیرم این از کجا سنجد بلطف طبع رنگینت
بنا فهمان ندانم چون پسندی هم‌زبان بودن

کم یارت بود آنجا با کدامی همنشین خفتی
هنر را پایه بالا بردی و خود در زمین خفتی

ز بس در کار غم دل بوده است و دیده تر هم
بخاک تربت او لعل افشانیم و گوهر هم

سخن را این چنین شیرازه بستن تا که بتواند
پس از وی دفتر معنی پریشان گشت و ابتر هم

باوج پایه‌اش من خود ندیدم در جهان کس را
وزین پس مثل او هرگز نه بیند چشم اختر هم

بود شورِ غریب اما باین ہنگامہ کے ماند ‖ غمِ مرگش روان فرساست از آشوبِ محشر ہم

صبا گر بگذری بر تربت پاکش بگو از من ‖ کہ ای در شیوۂ دانش مرا استاد و رہبر ہم

درودی پیشکش آوردہ ام باشد کہ بپذیری ‖ کہ شبلی خاک بوس درگہت بود ست و چاکر ہم

ازین خواب گران آخر چو روز حشر برخیزی ‖ چو صور حشر من در نالہ ام ۔ وقت ست اگر خیزی

مرثیہ

جنرل عظیم الدین خان مرحوم

سنہ ۱۸۹۱ع

تا کے ز غم نہان نگویم ‖ گویند مگو ۔ چسان نگویم

دارم جگری و مے توانم ‖ کافسانۂ باستان نگویم

از عربدۂ فلک ننالم ‖ از نیک و بد جہان نگویم

از نالۂ دل اثر نخواہم ‖ از داغِ جگر نشان نگویم

رفت آنچه ز دور چرخ بر من
یک حرف ازان میان نگویم

این جمله همی توانم اما
نتوان کین داستان نگویم

در ماتم خان اعظم الدین
جز قصهٔ خون چکان نگویم

آه از غم این چنین امیری
شیرافگن و شیر و شیرگیری

آه آن بر و دوش برز و بالای
آن پیکر و روی و قد زیبای

آن زور سپهبدی ببازوی
آن فرّهٔ خسروی به سیمای

آن دانش و عقل و هوش و فرهنگ
آن حوصله و درایت و رای

آن کو به شرف نداشت مانند
آن کو به هنر نداشت همتای

آوخ که چنین بلند جاهی
یکبار چنان بیفتد از پای

آه این چه جفاست کان بر و دوش
آلودهٔ خاک و خون شود وای

آن بازو و تیغ باز افسوس
آن پنجهٔ شیرگیر ای وای

آه این چه مصیبتی ست جانکاه
آه این چه غمی ست صبر فرسای

چون زین غم جانگداز گریم
گریم صد باره و باز گریم

در خاک شد آن امیر دیجاه … یا تهمتن اوفتاد در چاه

مهمان یکی به شب شد و خاست … تا باز رود بسوی بنگاه

کم حوصلگان سفلهٔ چند … بودند نشسته در کمینگاه

کالسکه چو در مقابل آمد … آن بجر و شان دون ناگاه

یکبار برو گشاد دادند … شش تیر و یکی خطا نشد آه

بر جبههٔ صبر چین نیفگند … با آن همه زخمهای جانکاه

بر خاک فتاد و باز برخاست … پس طی بنمود پارهٔ راه

آسود دمی براه و زان پس … افسانهٔ عمر گشت کوتاه

با صد سخنی بماند خاموش

آن بجر بیار مید از جوش

ای کشتهٔ ظلم هان خبر گیر … وین نالهٔ ما بگوش در گیر

این مه بخسوف می نیرزد … از چهره نقاب خاک برگیر

برخیز و همان برسم پیشین … هم تیغ بدست و هم سپر گیر

ترکانه کله بفرق بشکن … چار آئینه و زره ببر گیر

مردانه خرام و همرهی را … اقبال و سعادت و ظفر گیر

کیفر بستان و دشمنان را — آتش شو و در نهاد۔ در گیر

آنگاه بکار ملک پرداز — برهم شده کارها ز سر گیر

آن رونقِ رام پور بازآر — آن آئینه را دگر بزر گیر

این جمله بکام دوستان کن

زین بعد هر انچه خواهی آن کن

مثنوی ناتمام

۱۸۸۵ء

فرحت آن برگزیدهٔ احباب — گفت روزی بمن ز روی عتاب

کای به بیجا صلے بسر برده — هرزه خون دل و جگر خورده

تا چه خواهی ز شاعرے یعنی — چند ازین ترهات بے معنی

داستانهاے پاستان تا چند — شکوهٔ جور آسمان تا چند

تا چه سودت دهد زبان گفتن — مژه را ابر خون فشان گفتن

دیده را معدن گهر خواندن — داغ را هدیهٔ جگر خواندن

دل بفکر محال خون کردن — وحشت آموختن جنون کردن

دیر را روکش حرم گفتن — سفله را حریف جم گفتن

سحر و اعجاز را قرین خواندن — وهم را برتر از یقین خواندن

سخن عشق هرزهٔ چند است — چاک را با جگر چه پیوند است

اینچه !! خواریست عشق ورزیدن — ساده را بجان پرستیدن

خود به بین !! ارزش بتان چه بود — پیکر ساده جان جان چه بود

آن بهار طرب زمانی چند — راند زین گونه داستانی چند

در سخن مهر و کین همی آمیخت — زهر با انگبین همی آمیخت

لطف را با عتاب می آلود — زهر با قند ناب می آلود

گرچه منعم ز ساحری میکرد — خویشتن خود فسونگری میکرد

سخن او که متصل میرفت — از ره گوش سوی دل میرفت

گفته اش را بجان پسندیدم — او گهر می فشاند و می چیدم

خواهم اکنون عنان بگردانم — رسم پیشینیان بگردانم

زین بساط کهن چو برخیزم — پیکری تازه بر انگیزم

رسم دیرینه را بر اندازم — در سخن طرح دیگر اندازم

بدمم خلق را فسون دگر — کرده ام ساز ارغنون دگر

تا بسنجی که با کمال سخن — تنگی نیست در مجال سخن

این روش گر قبول دوست نبود — می توان جاده دگر پیمود

شاعری نه همین سخن سازیست — که درین پرده گونه گون بازیست

طرز اندیشه نو کنم اکنون
نشنیدی که الحدیث شجون

دیباچه

سیرة النعمان

حمد و ستایش که بعنوان خوشست — نعت همان گونه همان سان خوشست
شیفتگانیم و پیمبر پرست — سجده اگر نیست زمین بوس هست
تا بخودی پایه نگهدار باش — دم ز شریعت زن و هشیار باش
هرچه ز بیش ست و ز کم - بازدان — سجده و تعظیم - ز هم بازدان
در ره الفت - که بود پیچ پیچ — پا چو نهی - بر تو نگیرم هیچ

تمهید

من که درین دائره از دیر باز — پای ز خلوت نه نهادم فراز
باز برآنم - که درین داوری — دل برم از خلق بافسونگری
خواسته ام طرح دگر ریختن — شعبدهٔ تازه برانگیختن

بزم دگر هست و تماشا دگر | باده دگر آرم و مینا دگر
زمزمهٔ تازه بساز افگنم | غلغله در حلقهٔ راز افگنم
باده فرستم بحریفان دگر | از مے دوشین قدری تندتر
زمزمه که بر تار سخن میزنم | هان بنگر تا بچه فن میزنم
قاعدهٔ سحرطرازیست این | نیک نگه کن که چه بازیست این
پا چو درین معرکه افشرده ام | پایهٔ فن تا بکجا برده ام
حرمت این کار نگهداشتن | ق | نامه به لعل و گهر انباشتن
کار من ست این حد هر خام نیست | این بود آن مے که به هر جام نیست
دست اگر سوے قدح برده ام | جای عنب لخت دل افشرده ام
کان معانی همه کاویده ام | کین گهری چند فراچیده ام
غارت بتخانهٔ چین کرده ام | تا صنمی چند گزین کرده ام
خاک در میکده ها بیختم | کین مے صافی بقدح ریختم
وایه اگر از دگران خواستم | چاره نه زو بود ازان خواستم
فنِ سیر گرچه بود دلپذیر | نیست درو خود ز روایت گزیر

گرچه متاع از دگر آورده ام

قطره ربودم گهر آورده ام

گرچه مرا شیوهٔ فن این نبود
حرف به اردو زدن آئین نبود

پیشتر ار گرم طلب بوده ام
بادیه پیمای عرب بوده ام

بزم چو آن فرقه و آن ساز داشت
ساغر من بادهٔ شیراز داشت

لیک چو آن مطرب و ساقی نماند
بوئے ازان میکده باقی نماند

بزم بطرز دگر آراستم
خوشتر ازان نیز که میخواستم

گرچه سر و برگ سخن دیگر است
شمع همان است لگن دیگر است

باد گوارا به عزیزان تمام
بادهٔ گلگون به سفالینه جام

مثنوی ناتمام

جون ۱۸۹۲ء

مقام قسطنطنیه

قاصد فرخندهٔ من ان نقال
مَتَّعَكَ اللهُ بِحُسنِ المآل

پیش رسیدت سفری ناگزیر
گرم ز جا خیز و ره هند گیر

زود رو و فکر دو عالم مکن
در نفسی راست کنی هم مکن

دیده براه اند عزیزان هند
جمله گرامی گهرکان هند

چون تو دران بزم کشی زمزمه
دائره گردند بگردت همه

تا ز حدیث تو شود بهره مند
هر یکے از جای جهد چون سپند

جمله بدین حرف که ای نیکخوی
حرفے ازان یار سفر کرده گوی

تا بچه حال ست و چسان ست و خود
رفت چها بر سرش از نیک و بد

بر روش دیده وران میزید
یا که چو بهمان و فلان میزید

از پس این محنت و رنج شگرف   از سفر روم چه برداشت طرف
بزم خوشی بود و تماشا چه کرد   کار بسے بود از آنها چه کرد
وصف دانش طلبان چون نشست   زان چمن تازه بدامن چه بست
طی چه شود مرحلهٔ پرس و جوی   از من آواره بیاران بگوی
کاے همه گنجینه کشایان فن   صدر نشینان سر خوان فن
از کرم داور بالا و پست   حال من آن گونه که بایست هست
هم بهمان طرز و روش میزیم   زنده ام و فارغ و خوش میزیم
گرچه خودم با سر و سامان نیم   نازکش حاجب و دربان نیم
نیست سر انجمن آرائے   این منم و گوشهٔ تنهائے
وینکه بپرسید که زان جلوه گاه   تا چه بود حاصل چشم و نگاه
هیچ چه توان گفت که ذوق سخن   هر نفسم مے برد از خویشتن
گرچه نخواهم که نشینم خموش   فرصت آن کو که بیایم بهوش
گرچه بعرض سخن آماده ام   مست ز کیفیت این باده ام
بگذر ازین حرف و مکرر مپرس   خواب خوشی دیدم و دیگر مپرس
خوان سخن گر نه خود آراستم   عذر بنه محو تماشاستم

تند مے بود و خرابم ہنوز
با تو چہ گویم کہ چہا دیدہ ام

دیدۂ من باز و بخوابم ہنوز
شعبدہ ہا پیش نظر چیدہ ام

بزم چو از جلوۂ زیبا پر است
دامن چشم ز تماشا پر است

موکب همایون

یعنی

برآمدن سلطان المعظم

بگذاردن نماز عید الضحی

مهر چو از جیب افق سر کشید — خاست ز هر ناحیه گلبانگ عید

دیده پر از خواب چو برخاستند — پیر و جوان جمله تن آراستند

طفل که این شیوه نداند درست — مادرش از مهر تن و روی شست

شیوه و آئین طرب تازه گشت — کوچه و بازار پر آوازه گشت

مژده رسید این که شه چاره ساز — زود برآید باداے نماز

تا برد از خوان کرم توشهٔ — خلق برون ریخت ز هر گوشهٔ

بسکه عنان طلب انگیختند — طفل و جوان بر سر هم ریختند

پیک نظر راه تماشا نیافت / نقش قدم هم بزمین جا نیافت
جمله بصد شوق و بصد آرزوی / سوی بشکطاش نهادند روی
سرمهٔ خاکِ رهِ شه خواستند / جا بگذرگاه سپه خواستند
از دو سوی راه بکسب شرف / خلق بآئین ادب بست صف
مهر چو در هر جهت افشاند نور / کوکبهٔ شاه عیان شد ز دور
گشت روان از پی هم خیل و فوج / موج تو گوئی که شکستی بموج
بود شعار همه از هم جدا / هر همه را رایت و پرچم جدا
پرتو آن اسلحهٔ تابناک / نور همی ریخت بدامان خاک
با همه تمکین چو گذشت این گروه / گشت بیکبار زمین پرشکوه
غلغله برخاست که بادا نوید / مهر جهانتاب خلافت دمید
داغ نه جبههٔ خورشید و ماه / حضرت خاقان خلافت پناه
قاعدهٔ دولت و دین را مدار / آئینهٔ رحمت پروردگار
پیکر لطف و کرم کبریای / سایهٔ یزدان شه کشورکشای
خسرو لشکرشکن و قلعه‌گیر / شاه فلک عتبهٔ گردون سریر
فاتحهٔ دولت و طغرای دین / زیب ده افسر و تاج و نگین

شاه فلک کوکبه عبدالحمید — أیّده الله بنصرٍ مزید

فرّهٔ شاهی ز جبین آشکار — حاشیه بوسان یمین و یسار

مرکب شه پیش چو بگذشت پای — خلق به یکبار درآمد ز جای

طلعت شه باز چو پرتو فگند — بانگ دعا گشت ز هر سو بلند

شور برآمد که بود تا جهان — باد بکام تو زمین و زمان

چرخ بدان مایه که گردنده است — زنده بمان کز تو جهان زنده است

زیب و طراز همه عالم توئی — سایهٔ یزدان بجهان هم توئی

جمله بدانند که در غرب و شرق — هست ترا تاج خلافت بفرق

آن توئی امروز که در روزگار — هست برو دولت و دین را اقرار

تازگی بدر و حنین از تو هست — زیب و طراز حرمین از تو هست

جز تو که هست ای شه انجم سپاه — آنکه بود شرع نبی را پناه

فرّهٔ دین نبوی از تو هست — بازوی اسلام قوی از تو هست

شرع بجاه تو چو شد ارجمند — باد بفرمان تو چرخ بلند

سکهٔ اقبال بنام تو باد
هر چه بگیتی است بکام تو باد

ترکیب بند

که

در بزم دعوت منعقده (۶) دسمبر ۱۸۹۲ء که از طرف دانش آموزان کالج —
بتقریب مبارکباد واپسی مصنف از سفر روم و شام ترتیب یافت خوانده شد

قاصد خوش خبر امروز نواساز آمد — کز سفر یار سفر کردهٔ ما باز آمد
از سفر شبلی آزاده به کالج برسید — یا مگر بلبل شیراز به شیراز آمد
دوستان مژده که آن بلبل خوش لهجه دگر — اندرین تازه چمن زمزمه پرداز آمد
رفت هر چند بسی بی سر و سامان امّا — شکر ایزد که باین برگ و باین ساز آمد
نقدِ کار آگهی و تجربت آورد بکف — رفت بی مایه و گنجینهٔ صد راز آمد
هر کجا بود ز هر گوشه تمتع برداشت — هر کجا رفت بهر طائفه دمساز آمد
گاه با صدر نشینان دول گشت قرین — گاه با حاشیه بوسان شه انباز آمد
گاه در بزم فقیهان گران مایه رسید — گاه در حلقهٔ رندان نظرباز آمد

گاه با ساده دلان شیوهٔ تقلید گرفت — گاه با دیده وران پرده در راز آمد
گاه در بیت مقدس به بر مفتی شهر — از رخ شاهد فن پرده برانداز آمد
گاه در قاهره پنهان به تقاضای هوس — به تهیتر شد و در جلوه گه ناز آمد
دلش از ذوق سفر گرچه بیاسود ولی — با دیاران وطن حوصله پرداز آمد
جذبهٔ شوق دمی رخصت آرام نداد — لاجرم رو بوطن کرد و عنان تاز آمد
روز بیش گشت که امشب ز نیتیان شماست — وین شرف مایهٔ صد نازش و اعزاز آمد

بزم کاین جلوه و این فره و آئین دارد
شکر ایزد که همان رونق پیشین دارد

کالج امروز بآن فره و شان ست که بود — بزم را گرمی هنگامه همان ست که بود
همچنان تشنه لبان از نم او سیراب اند — جوی این فیض بدانگونه روان ست که بود
همچنان این چمن تازه علی الرغم عدو — ایمن از غارت ایام خزان ست که بود
با بکامیم و حسودان تنک حوصله را — همچنان دیدهٔ حسرت نگران ست که بود
بسکه آوازه اش اطراف جهان را بگرفت — همچنان بر درش انبوه جهان ست که بود
آستانش که بود مجمع ارباب کمال — همچنان قبلهٔ دانش طلبان ست که بود
کار تعلیم بآن نظم و طراز ست که داشت — پایهٔ فن بهمان اوج و نشان ست که بود

پوتمین آنکه بباشیوهٔ گفتار آموخت — هم بد انسان هنر آموز بیان ست که بود
همچنان شام و پگه در حرم مسجد پاک — شور و آوازهٔ تکبیر و اذان ست که بود
هر یکے از بک و ماریسن وارنالڈ و ہو رسٹ — همچنان مدرسه را روح و روان ست که بود
وان دگر دیده وران راکه باسکول درانند — همچنان سعی و طلب از ته جان ست که بود
شبلی غمزده آن جرعه کش طرف بساط — هم بآن طرز نوی زمزمه خوان ست که بود
جمله زین پیش که گفتم به تنزل گفتم — ورنه هر شیوه لبسی بهتر ازان ست که بود
بزم واین گرمیِ هنگامه نیرزد بشگفت — ساقی بزم همان پیر مغان ست که بود

تا جهان ماند واین گنبد مینا ماند
یارب این ساقی واین بزم دل آرا ماند

ترکیب بند

برای مجلس عام ندوة العلما

منعقدهٔ ۷۔ رجب المرجب سنہ ۱۳۲۰ھ مطابق ۱۰۔ اکتوبر سنہ ۱۹۰۲ع

بمقام امرتسر

آنکه پرسی چه کسانیم و چه سامان داریم — آنچه باهیچ نیرزد بجهان آن داریم

ما نه آنیم که دیهیم سکندر طلبیم ... ما نه آنیم که اورنگ سلیمان داریم

ما نه آنیم که بر شیوهٔ ارباب حشم ... روی در راه بدربار دولت سلطان داریم

ما نه آنیم که با حاجب و دربان باشیم ... ما نه آنیم که بام و در ایوان داریم

ما نه آنیم که با مسند و بالین ارزیم ... ما نه آنیم که سرداب و شبستان داریم

ما نیرزیم بدان پایه که چون محتشمان ... جامه از قاقم و استبرق و کتان داریم

ما نه آنیم که یک شیوه بآئین گیریم ... ما نه آنیم که یک کار بسامان داریم

خاکساران جهانیم و ز اسباب جهان ... بوریائیست که در کلبهٔ احزان داریم

جز نی خامه و اوراق پریشان نبود ... بیش و کم آنچه به پیدا و به پنهان داریم

گاه گاهی بسوی کلبهٔ ما باز خرام ... تا به بینی که چه برگ و سر و سامان داریم

تو کباب برهٔ و شهد و شکر می جوئی ... ما همان پارهٔ نانی بسر خوان داریم

تو غلامان کمر بسته بفرمان خواهی ... ما غلام خود و خود گوش بفرمان داریم

هم بیک حال بود بی سر و سامانی ما
کهنه هرگز نشود جامهٔ عریانی ما

عجز و افتادگی و طوع و رضا خواهی هست ... گر ز ما شیوهٔ پیشینهٔ ما خواهی هست

افسر و تاج و کمربند و کله جوئی نیست ... جامهٔ کهنه و پارینه ردا خواهی هست

قصر و بام و حرم و گنبد اگر خواهی نیست — مسجد و منبر و محراب دعا خواهی هست

آن مے کو ز فرنگست نداریم بجام — بادهٔ خمکدهٔ صدق و صفا خواهی هست

شرح افسانهٔ رومن نتوان جست ز ما — ورد لا ویز حدیث خلفا خواهی هست

ما مداوائے تپ و درد ندانیم ولے — گر ز رنجوری الحاد شفا خواهی هست

ما خرافات کهن یاد نداریم ولے — گر ز ما سلسلهٔ حدثنا خواهی هست

گفتهٔ بیکن و دیکارٹ نداریم بیاد — ور حدیثے ز رسول و دو سرا خواهی هست

بے نوائیم ز ما فقرهٔ دنیا مطلب
انچه در کیسه نداریم تو از ما مطلب

ما که با آن همه نیرنگی این چرخ حرون — هیچگه پا نه ز خلوت ننهادیم برون

ما که از جای نرفتیم بصد جور و جفا — که بما رفت ز دست فلکِ سفلهٔ دون

تا چه پیش آمده باشد که بیکبار ز ما — رفت تمکین و قرار و خرد و صبر و سکون

تا چه پیش آمده باشد که ز هر گوشهٔ ملک — برسیدیم سراسیمه باین حال زبون

درد ز اندازه گذشت و بلغ السیل زباه — رفت سررشتهٔ صبر از کف و للدهر فنون

بار این غم که ز ما تاب شکیبائی برد — خود به بینید که چندست و مپرسید که چون؟

چند در سینه توان داشت نهان شعلهٔ غم — خوش بود صبر و لے خود نتوانیم کنون

شرح این آتش جانسوز نگفتن تا کی
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کی

جمع اسلام که صیتش بدیار افتاده است — حالیا با غم و دردش سروکار افتادست
آن که در معرکه تاج از سر قیصر بربود — دست و بازوش بیکبار زکار افتادست
آن که چون مهر جهانتاب بعالم میتاخت — خاک ره گشته و در راهگذار افتادست
آن که صد قلعهٔ روئین بیکی حمله گشود — حالیا از همه سو خود بحصار افتادست
دست و سرپنجهٔ آن شیر ژیان رفت زکار — تهمتن در تگ چه آمد و خوار افتادست
آن که در پیکر صد مرده همی جان بدمید — هست بر بستر بیماری و زار افتادست
آن عزیزی که جهانیش همی داشت عزیز — حالیا خسته و آواره و خوار افتادست
مرغ خوش زمزمه را کار بصیاد افتاد — دامن شاهد گل در کف خار افتادست
می نه بینی که نژاد عرب و آل لوی — خوار و سرگشته بهر شهر و دیار افتادست
دست هر سفله بغارتگریش گشته دراز — همچو بغداد که در دست تتار افتادست
ورق دفتر عباس بتاراج برفت — اختر فاطمیان خود ز مدار افتادست
کاروان رفته و اندازهٔ جاهش پیداست — زان نشانها که بهر راهگذار افتادست
آسمان از حرکت مانده و اختر ز مدار — مهر گم گشته جهان تیره و تار افتادست

وین عجب بین که باین فتنه و آشوب بلا
هر کس از ما بهمان خواب و خمار افتاده است

سنگ می بارد و در خواب خوش اند اهل صفا
رخنه ها در کمر و پایهٔ حصار افتاده است

علما را همه پیکار و نزاع ست، کزو
آتش فتنه بهر شهر و دیار افتاده است

امرا را که بود نیروی ما از دم شان
کار با بربط و رود و دف و تار افتاده است

بکه نالیم؟ و به پیش که بفریاد رویم؟
کار ما با فلکِ عربده کار افتاده است

ننگ باشد که به پیش شه و درویش شویم
همت آن ست که خود چاره گر خویش شویم

در چنین حادثهٔ صعب که بر ما افتاد
چاره آن نیست که از عهد کهن آری یاد

چاره آن نیست که بر رسم کهن طرح نهی
مکتب و مدرسه ها در همه اطراف و بلاد

تا چه سودت دهد آن فلسفهٔ عهدِ قدیم
تا چه سودت دهد آن هیئت پارینه نهاد

از عناصر سه و شصت آمده اینک بشمار
تو همان در گرهِ آتش و آبستی و باد

تا چه سودت دهد آن شیوهٔ تعلیم قدیم
که برویت درِ رزقی نتوانست کشاد

این نه خواری بود آخر که پس از کسب علوم
از رهِ وعظ به دریوزه برآئی ناشاد

عامیان را بفریبی و بصد حیله و فن
آتش و نانی بکف آری که شود توشه و زاد

یا که با همچو خودی بحث و جدل سازی
وان نزاعِ تو شود مایهٔ هر گونه فساد

یا که چون خلوتیان پای بدامن کشی | تا بدانند که ز اقطاب شدی یا اوتاد

دست بالاست هر آئینه ز زیرین بهتر | این حدیث نبوی هست و ترا رفته زیاد

نبود چه کفاف تو مگر هیچ وندر | نبود حاصل بحث تو مگر کبر و عناد

نتوانی که خود از گوشه برآئی وانگه | عرض اسلام کنی در همه امصار و بلاد

خود بفرمای که زین مشغله مقصود چه بود
گر وجود تو زیان نیست بگو سود چه بود

ای که بر مائدهٔ یورپ مهمان باشی | حیف باشد اگر از جملهٔ ایشان باشی

حیف اگر از اثر فلسفهٔ مغربیان | منکرِ فلسفهٔ سنّت و قرآن باشی

مسمر از شعبدهٔ جلوهٔ دہر سرہی | منکر معجزهٔ موسی عمران باشی

گفتهٔ سولن و آئین جهانبانیِ او | بر زبان داری و بیگانه ز نعمان باشی

از هنیبال صد افسانه و دستان گوئی | جاهل از معرکه هائے شه مردان باشی

قیصران را همه یک یک بشماری ز آغاز | بیخبر از عمر و حیدر و عثمان باشی

از خداوند جهان یاد نیاری گاهی | روز و شب خود بپرستاریِ سلطان باشی

در بپرسی که درین کار چه تدبیر بود
دین و دنیا بهم آمیز که اکسیر بود

گرچه این مرحله، دشوار گذار افتاده است — پای را کار درین راه به خار افتاده است

دین و دنیا بهم آمیختن آسان نبود — گوئیا کشتی و گرداب، دوچار افتاده است

نسبتِ فلسفه و شرع بدان می ماند — که خزان در عقبِ باد بهار افتاده است

حلّ این مشکل اگر خواهی از ندوه بجو — او کشاید گرهی را که بکار افتاده است

حکمت و شرع درینجا بهم آمیخته اند — نمک و باده. درین میکده یار افتاده است

عقل را نیست سر جرعه درینجا با نقل — پنبه را آشتی اینجا به شرار افتاده است

شبلی آهنگ فغان کن که سخن گشت دراز — گرچه دانم که قلم سحر نگار افتاده است

هان بدرگاهِ خدای دو جهان، روی بنه — که نمِ رحمتِ او بر گل و خار افتاده است

می تواند اثرِ قدرتِ او داد، امان — خرمنی را که بهر گوشه شرار افتاده است

صدره افتاد که طوفان زدهٔ از کرمش — رسته از لطمهٔ موج و به کنار افتاده است

صدره افتاد که فیض کرمش جان بدمید — مردهٔ را که در آغوشِ مزار افتاده است

ای خداوندِ جهان رحم بفرما بر ما — که چو ما بر در فیض تو هزار افتاده است

طرح انجام مرا نیز، چو آغاز انداز
ای خدا، هان نگه لطف، به ما باز انداز

تشبیب و غزل

غزل ناتمام

اندازهٔ وفا نگرفت از جبین من	خوانا مگر نبود خطِ سرنوشت ما
از ردّ و هم قبول تو فارغ نشسته‌ایم	ای آنکه خوب ما نشناسی ز زشت ما

دیگر

صحبت مگرت بود با غیار که امروز	ابروی تو یکباره فرو ریخت شکن را
عرض هنر از هر دو جداگانه توان خواست	با غمزه میالای نگه عربده فن را

دیگر

بندهٔ تازه. بهر داورِ کیش بود و هوس	صدره آن عربده جو داد و من باز مرا
انکه یک موی نگنجد به میان من و تو	جلوه بنمای و زمن نیز بپرداز مرا
نه همین از مژه این رخنه بکارم افتاد	ماجراهاست بآن چشمِ فسون ساز مرا

دیگر

بهر عضوی فتاده شب خصومت هنگامهٔ نازے
که من یک قد و بالا چیده ام ذوق تماشا را

به تاراج نگاهش رفت - و حق دست ما باشد
ز کفر ارپایه برتر می نهم آیین تقوی را

زهی این مایه مستیها نمی آید مگر شبلی
نگاه مست ساقی - ریخت چیزی در قدح ما را

دیگر

همین تنها نگاه لطف را لذت شناس استی
بپرس از تشنه کامان ستم ذوق عتابش را

دیگر

چشم تو ز خواب ناز برخاست
یا فتنه به ترکتاز برخاست

بیتاب غم تو شعله آسا
صد بار نشست باز برخاست

بنشست نیازمند با غیر
وز پهلوی من به ناز برخاست

نے صرفه چه مے توان نهفتن
چون پرده ز روی راز برخاست

معمورهٔ عشق ماند ویران
تا شبلی پاکباز برخاست

دیگر

عهده برتست اینکه از جنبش نگهداری زمین
ایکه گفتی رقص بسمل - اضطرابی بیش نیست

حسن را نازم - که هر موی ادای داشتست
ورنه زلف عنبرینش پیچ و تابی بیش نیست

خلد و حور و کوثر - ای واعظ اگر خوش کردهٔ
بزم ما هم شاهد و نقل و شرابی بیش نیست

داد۔ ازان بیرحم کز چشمم چو سیل اشک ریخت ‏ خنده اش بگرفت و گفت از ناز آبی بیش نیست

دیگر

افسانه بخوان زو که شکیبیم بیاد کش ‏ وقتی۔ اگر ای دل شب با هم سحری داشت

جز سجده۔ متاعِ دگر از کس نه پذیرفت ‏ خاکی که ز نقش قدم او اثری داشت

خود پی بتوان برد ز وارستگی دل ‏ کان نرگس مستانه بما نیز سری داشت

همت به نگاهی کند و حوصله بنگر ‏ کان نیز گهی با من دگر با دگری داشت

پارینه حدیثی است به تسلیم چه وارد ‏ گویند که زین پیش فغان هم اثری داشت

خون ریختن دیده ام از دولت دل بود ‏ بیچاره فضولی به متاع دگری داشت

از یمن خدنگ مژه تست که شبلی ‏ تا بود در آغوش جگر نیشتری داشت

دیگر

عشق پر مایه و گر عرض هنر میخواهد ‏ لخت دل باز به آرایش مژگان برخاست

در جهان هیچکس از عربده ایمن ننشست ‏ تا بغارتگری آن نرگس فتان برخاست

بغلط هم بر شبلی ننشستی یکبار ‏ گرچه بیچاره بسودای تو از جان برخاست

دیگر

ذوق را مژده که در محکمهٔ جور دگر ‏ نوبت داوری از غمزهٔ پنهانی هست

بگذر ای ابر ز دعوے کہ ہنوزم بمژہ — نم اشکی ہست کہ آبستن طوفانی ہست

وسعتِ حوصلۂ سعی عمل بین کہ ہنوز — کفِ خاکم بہوائے سرِ دامانی ہست

خال جا کردہ بران عارضِ روشن گوئی — آتش افروختۂ ہندوی فسون خوانی ہست

داشت دعوی مسیحائی و از من بگذشت — چون بدید آنکہ ہنوزم رمقی جانی ہست

روشنم شد ز نواسنجی شبلی کامروز — ہند را نیز قمی ہست و صفاہانی ہست

دیگر

از وفا نیست در آئین جنون ہم اثری — چاک با آنکہ ز جیب است بدامان درساخت

دل کہ با ہیچ نمی ساخت ز آزادہ روی — با دہان تو کہ ہیچ است غنچہ وان درساخت

حاسدِ سفلۂ دون با تو نسازد شبلی — ہیچ دیدی کہ جُعل با گل و ریحان درساخت

دیگر

منکرِ خانقہ و صومعہ نتوان بودن — اینقدر ہست کہ بتخانہ دلاویزتر است

ایکہ از چاشنی لعل شکرخا گفتی — گفتۂ شبلی ازان نیز شکرریزتر است

دیگر

غمزہ از گوشۂ چشمِ تو برآید مبارک — ہمچو ترکے کہ بناگہ ز کمین برخیزد

بر سرِ کوے تو نعمانی آشفتہ و زار — شاد بنشستہ و ترسم کہ حزین برخیزد

دیگر

بتماشا قدمے رنجه بفرماے که من
دارم از داغ تو در سینه گلستانی چند

حشر - این گرمی هنگامه کجا داشت مگر
پرده برداشته انداز رخ تابانی چند

ز انجمن رفتی و چون دستهٔ نرگس بشل
همچنان باز بود دیدهٔ حیرانی چند

گه فغان کردم و گه ناله و گاهے فریاد
نغمهٔ عشق سرودیم بدستانی چند

زاهدا - این همه غافل چه نشینی که دگر
سوخت برقِ نگهش خرمن ایمانی چند

خوبرویان چه جفاها که نه بر من کردند
در قیامت من و دست من و دامانی چند

دیگر

بر فشانی چو طرهٔ پرچین
هر طرف نافهای چین بچکد

بر دماند ز خاک لاله و گل
اشک خونین که بر زمین بچکد

آستانِ که باشد این که مرا
سجده بنخواست از جبین بچکد

شبلی از چشم یار افتادم
همچو اشکی که بر زمین بچکد

دیگر

بعالم همه برهم زدهٔ فتنهٔ چشمی است
بیهوده مرا عربده با چرخ کهن بود

تا از جگر و سینه به پهلوی که نشست
دیدم که خدنگِ نگه آغشته بخون بود

دیگر

گیرم که بآن نرگس جادو بدهم دل — با غمزهٔ بیباک ندانم چه توان کرد
دل را ز خم زلف کسی ـ باز گرفتن — میخواهم و لیکن نتوانم چه توان کرد
زین پیش مرا نیز دلی بود و شکیبی — شبلی مگر امروز نه آنم چه توان کرد

دیگر

مانند لاله از جگر داغدار خویش — هستم خزان خویشتن و هم بهار خویش
تو آمدی به بزم و من از خویش رفته ام — یکدم بباش تا بکشم انتظار خویش
بر پای دوست لعل و گهر کرده ام نثار — از دستیاری مژهٔ اشکبار خویش

دیگر

در شرح سوز هجر شریک همیم ما — من سر کنم فسانه چو باند زبان شمع

دیگر

در جلوه گاه حسن دل پاره پاره را — شبلی نگر که تا بچه عنوان فروختم
نیمی از آن به نرگس مستانه باختم — نیمی دگر به غمزهٔ پنهان فروختم

دیگر

خود گفتم که بزلفش نفروشم دل و دین — ور بغارت برد آن نرگس فتان چه کنم

چاکی از دستِ جنون بهرهٔ من باشد و گر / ارمغانش نفرستم بگریبان چه کنم

دیگر

چون نبود بهجر تو ناله و گریه کار من / گر دل و دیده ام یکی نیست باختیار من

مرگ و حیات در فراق هر دو بپایه هم اند / بر اثر خزان رود بی رخ تو بهار من

بهر خرابی دو کون دامن سعی بر زدند / نرگس فتنه زای او گردش روزگار من

دیگر

دیدی سحاب را که ز چشمم گرو نبرد / با آنکه داشت از همه اعضا گریستن

دیگر

نالهٔ من گر اثری داشتی / یار بما نیز سری داشتی

زلف تو کی صیدِ خودم میگرفت / گر ز من آشفته تری داشتی

دست من از کار نرفتی اگر / جای به طوق کمری داشتی

دیگر

هوش میگفت بآن فتنه گر هوش ربای / یکره از جلوه بیارام که آیم بجای

غمزه در کار شد ای حوصله هان گرم بخیز / ناز هنگامه بیاراست توای صبر مپای

جای راحت نبود سینهٔ پر سوز ای دل / آی و در سایهٔ مژگان ترم می آسای

تمام شد دیوانِ شبلی